

Όρια και ελευθερία

Επιτρέψτε μου να ξεκινήσω το βιβλίο περιγράφοντας μια αγαπημένη μου ταινία, η οποία συμπυκνώνει το επιχείρημά μου με την οικονομία των εικόνων της. Ο θρύλος του 1900 [*The Legend of 1900*] του Τζουζέππε Τορνατόρε¹ ξεκινά δείχνοντας ένα μωρό αφημένο σ' ένα κουτί στο αμπάρι ενός υπερωκεάνιου το οποίο διασχίζει τον Ατλαντικό μεταφέροντας μετανάστες. Το μωρό το βρίσκει ο μηχανικός του πλοίου παραμονή της πρωτοχρονιάς του 1900, και γι' αυτό το πλήρωμα το βαφτίζει «1900». Ο «1900» —τον οποίο υποδύεται ο Τιμ Ροθ—μεγαλώνει μέσα στο υπερωκεάνιο και δεν βγαίνει ποτέ στη στεριά. Στην πορεία αποδεικνύεται πως έχει σπάνιο ταλέντο στο πιάνο κι έτσι γίνεται ο πιανίστας του πλοίου. Με τα χρόνια η φήμη του μεγαλώνει, με αποτέλεσμα διάσημοι πιανίστες της τζαζ να επισκέπτονται το πλοίο για να γνωρίσουν «τον θρύλο». Μια μέρα, και ενώ το πλοίο είναι αραγμένο στη Νέα Υόρκη, ένας μουσικός παραγωγός συναντά τον «1900» και του ζητά να βγει στην πόλη προκειμένου να ηχογραφήσει έναν δίσκο. Ο «1900», ερωτευμένος με μια επιβάτιδα, αποφασίζει να τολμήσει ν' αφήσει για πρώτη φορά το πλοίο ακολουθώντας την τύχη του.

Σε ένα αλησμόνητο πλάνο για όποιον έχει δει την ταινία, ο «1900» κατεβαίνει με τη βαλίτσα του στο χέρι τη μακριά σκάλα που είχαν τα πλοία εκείνης της εποχής. Σύσσωμο το πλήρωμα στέκεται στην κορυφή και τον αποχαιρετά καθώς

αυτός κατεβαίνει προς την αποβάθρα. Ξαφνικά, ο «1900» κοντοστέκεται. Ατενίζει αργά και με απορία την απέραντη πόλη που απλώνεται μπροστά του, τους ουρανοξύστες της Νέας Υόρκης με τους καπνούς να αιωρούνται και τους ατμούς να αχνίζονται. Στέκεται για λίγο, σαν να το σκέφτεται, γελάει, βγάζει το καπέλο του, το πετάει πανηγυρικά στη θάλασσα και κάνοντας μεταβολή επιστρέφει για πάντα στο πλοίο.

Πολλά χρόνια αργότερα, το πλοίο, το οποίο έχει πια αποσυρθεί, πρόκειται να βυθιστεί. Ο Μαξ, ο καλύτερός του φίλος, ο οποίος έχει εδώ και χρόνια εγκαταλείψει το πλοίο, υποπτεύεται πως ο φίλος του θα κρύβεται ακόμα στο αμπάρι, θεωρώντας τον ικανό να καταλήξει στον βυθό μαζί με το πλοίο. Αφού τον ψάξει απεγνωσμένα, θα τον βρει πράγματι στην κρυψώνα του, λίγο πριν το πλοίο βυθιστεί, και θα τον ικετεύσει να βγει έξω μαζί του. Ο «1900» θ' αρνηθεί, αναπολώντας τη μοναδική φορά κατά την οποία αποφάσισε να βγει από το πλοίο αλλά το μετάνιωσε. Μονολογώντας ο «1900», λέει στον Μαξ: «Όλη αυτή η πόλη, έβλεπες να μην έχει πουθενά ένα τέλος. Ένα τέλος, σας παρακαλώ! Μου δείχνετε, σας παρακαλώ, πού τελειώνει; [...] Δεν με σταμάτησε αυτό που είδα, Μαξ, αλλά αυτό που δεν είδα. Καταλαβαίνεις; Όλη αυτή η αχανής πόλη είχε τα πάντα εκτός από τέλος. Δεν υπήρχε τέλος». Και προσθέτει, κάνοντας μια παρομοίωση με το αγαπημένο του πιάνο:

Δες ένα πιάνο· τα πλήκτρα του κάπου αρχίζουν και κάπου τελειώνουν. Ξέρεις ότι όλα κι όλα είναι 88. Κανείς δεν μπορεί να σε ξεγελάσει. [...] Δεν είναι άπειρα, εσύ είσαι άπειρος. Η μουσική που μπορείς να παίζεις με αυτά τα 88 πλήκτρα είναι ατελείωτη. Μ' αρέσει αυτό. Αυτό μου δίνει ζωή. Βγαίνεις όμως σ' εκείνη τη σκάλα κι απλώνονται μπροστά σου μυριάδες πλήκτρα που δεν τελειώνουν ποτέ. [...] Τα πλήκτρα αυτά είναι ατελείωτα. Και σε ατελείωτα πλήκτρα σαν κι εκείνα, καμιά μουσική δεν μπορείς να παίζεις.

Για τον «1900», τα όρια του πλοίου δεν στέκονταν εμπόδιο στην ελευθερία του αλλά αντίθετα λειτουργούσαν ως προϋπόθεση. Τα όρια του πιάνου ήταν η συνθήκη για να ξεδιπλώσει τη δημιουργικότητά του. Τα όρια αυτά «του άρεσαν», του «έδιναν ζωή», δεν ήταν όρια από τα οποία ήθελε να δραπετεύσει.

Οι καιροί μας είναι δύσκολοι για όσους από εμάς —όπως ο «1900»— επιζητούν τα όρια. Ήρθαν τα αεροπλάνα κι αντικατέστησαν τα υπερωκεάνια, και ο «1900» κατέληξε στον πάτο της θάλασσας μαζί με το πλοίο. Στον πάτο των εισπράξεων κατέληξε και *Ο θρύλος του 1900*. Το μήνυμα της ταινίας γύρω από την ομορφιά των ορίων, με τον πρωταγωνιστή να αποδέχεται στωικά το τέλος του, φαντάζει αταίριαστο σε μια εποχή χολλυγουντιανών υπερπαραγωγών, οι οποίες μας έχουν μάθει να παρακολουθούμε ήρωες που τα βάζουν με το όριο του θανάτου και στο τέλος βγαίνουν πάντα νικητές.

Κι όμως. Αν κάτι χρειαζόμαστε απεγνωσμένα στην εποχή μας, μπροστά στην απειλή της κλιματικής καταστροφής, είναι να ανακτήσουμε την «κουλτούρα των ορίων», μια κουλτούρα παρόμοια με αυτήν του «1900» ή όπως αυτή της αρχαίας τραγωδίας:² μια κουλτούρα όπου βρίσκουμε ελευθερία μέσα στα όρια. Ας θεωρηθεί λοιπόν και το βιβλίο αυτό μια μικρή προσπάθεια προς αυτήν την κατεύθυνση.

ΟΡΙΑ, ΟΙΚΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

Γιατί με ενδιαφέρει τόσο το θέμα των ορίων;

Είμαι οικολόγος και τα όρια είναι η κατ' εξοχήν κεντρική ιδέα της πολιτικής οικολογίας. Γεννήθηκα το 1972, το ίδιο έτος που μια ομάδα νεαρών επιστημόνων στο MIT, με επικεφαλής την Donella Meadows, δημοσίευσε υπό την αιγίδα της Λέσχης της Ρώμης την περίφημη έκθεση *The Limits to Growth* [*Τα όρια της ανάπτυξης*]. Τα πολύπλοκα μαθηματικά

μοντέλα της έκθεσης, που για να τα «τρέξεις» χρειάζονται τότε υπολογιστή ο οποίος καταλάμβανε ολόκληρο δωμάτιο, καταδείκνυαν πως η συνεχιζόμενη μεγέθυνση της οικονομίας και η αύξηση του πληθυσμού οδηγούσαν σε κατάρρευση της ίδιας της οικονομίας, περίπου στα μισά του αιώνα μας, λόγω της εξάντλησης των πόρων της Γης. Η έκθεση έγινε σημαία του αναδύμενου οικολογικού κινήματος, το οποίο έφερε στη δημόσια συζήτηση το ζήτημα των ορίων του πλανήτη και της ανάγκης να ζήσουμε εντός αυτών. Απέναντί τους οι επιστήμονες του MIT και οι οικολόγοι βρήκαν τους οικονομολόγους, όπως και άλλους υποστηρικτές του συστήματος. Όπως θα έλεγε πιο γλαφυρά μερικά χρόνια αργότερα ο Ρόναλντ Ρήγκαν, ένας πολιτικός που έχτισε την περσόνα του γύρω από μια καουμπόικου τύπου άρνηση των ορίων, «δεν υπάρχουν όρια στην οικονομική ανάπτυξη, επειδή δεν υπάρχουν όρια στην ευφυΐα, τη φαντασία και την περιέργεια του ανθρώπου».³

«Τα όρια είναι ξανά εδώ», γράφει ο ιστορικός του οικολογικού κινήματος Andrew Dobson,⁴ αναφερόμενος σε νέες θεωρίες του καιρού μας, όπως αυτές των πλανητικών ορίων [*planetary boundaries*] ή της αποανάπτυξης [*degrowth*],⁵ οι οποίες, αναβιώνοντας το πνεύμα της δεκαετίας του 1970 αλλά ορμώμενες πλέον από το ζήτημα της κλιματικής αλλαγής, ξαναθέτουν το θέμα των ορίων, εν μέσω —όπως και τη δεκαετία του '70— οικονομικής κρίσης. Ο Dobson παραπονιέται πως αισθάνεται σαν να ζει τη «Μέρα της μαρμώτας», παγιδευμένος ξανά και ξανά, όπως ο πρωταγωνιστής της ομώνυμης ταινίας, στην ίδια μέρα. Όπως στα νιάτα του τη δεκαετία του 1970, ο Dobson βλέπει και πάλι από τη μία πλευρά «μαλθουσιανούς» οικολόγους να προφητεύουν ότι είμαστε καταδικασμένοι και πως το τέλος είναι κοντά, επειδή δεν σεβόμαστε τα όρια του πλανήτη, κι από την άλλη αιώνια αισιόδοξους οικονομολόγους ή θιασώτες της τεχνολογίας,

οι οποίοι πιστεύουν πως τα μόνα όρια που υπάρχουν είναι μέσα στο κεφάλι μας κι ότι με λίγη προσπάθεια θα λύσουμε το ζήτημα της κλιματικής αλλαγής, όπως λύσαμε τόσα άλλα προβλήματα κατά το παρελθόν.

Η διαμάχη αυτή ανάμεσα στους υποτιθέμενα αισιόδοξους και απαισιόδοξους έχει όντως εξαντληθεί, όχι επειδή ο κύριος Dobson κουράστηκε να νιώθει όπως ο Bill Murray (ο πρωταγωνιστής στη *Μέρα της μαρμότας*), αλλά επειδή, όπως θα υποστηρίξω σε τούτο το βιβλίο, οι δύο αυτές αντιτιθέμενες απόψεις, δηλαδή η επίκληση καταστροφικών ορίων από τη μία πλευρά και η άρνησή τους από την άλλη, δεν είναι παρά οι δύο όψεις του ίδιου νομίσματος. Χωρίς την επίκληση του μπαμπούλα των ορίων και της καταστροφής που μας περιμένει σε περίπτωση που δεν ξεπεράσουμε τα όποια όρια μας θέτει η φύση, η αδιάκοπη οικονομική ανάπτυξη —κεντρική επιδίωξη του καπιταλιστικού συστήματος— χάνει το νόημά της. Ο φόβος των ορίων, αλλά και του «τέλους» που μας περιμένει αν παραδοθούμε σε αυτά, αποτελεί την κινητήρια δύναμη της αντίθετης αντίδρασης — της αέναης και δίχως τέλος οικονομικής ανάπτυξης, η οποία μας οδηγεί με μαθηματική ακρίβεια στην πλανητική καταστροφή.

Στο βιβλίο αυτό θα δείξω πώς οι οικονομολόγοι, υπό μία έννοια οι «ιερείς» του καπιταλιστικού συστήματος, επιφορτισμένοι με την αποστολή της ερμηνείας και δικαιολόγησής του, κατασκεύασαν ήδη από τον 19ο αιώνα ένα φανταστικό σχήμα, το οποίο παραμένει κυρίαρχο στον Δυτικό πολιτισμό. Σύμφωνα με αυτό, οι επιθυμίες του ανθρώπου είναι από τη φύση τους απεριόριστες, και πάντα εν δυνάμει μεγαλύτερες από τις περιορισμένες δυνατότητες της φύσης να τις ικανοποιήσει. Από αυτό το σχήμα προκύπτει η έννοια της σπανιότητας των πόρων, που όπως θα εξηγήσω λεπτομερώς αργότερα είναι η θεμέλια λίθος των οικονομικών. Σύμφωνα με την αρχή της σπανιότητας, υπάρχει —και θα υπάρχει πάντα—

έλλειψη επαρκών πόρων για την κάλυψη των απεριόριστων αναγκών μας. Η οικονομική μεγέθυνση διά της ανάπτυξης των μέσων παραγωγής —η άλλη κεντρική ιδέα και επιδίωξη των οικονομικών— παρουσιάζεται έτσι ως ο μόνος τρόπος ικανοποίησης όσο το δυνατόν περισσότερων από τις ανικανοποίητες ανάγκες μας. Τα όρια του φυσικού κόσμου σε αυτό το σχήμα παρουσιάζονται ως κίνητρο για να βάλουμε κάτω το κεφάλι και, όπως είπε ο Ρήγγαν, να βρούμε τρόπο για να τα ξεπεράσουμε, πάντοτε προσωρινά, αφού η σπανιότητα και η ύπαρξη ανικανοποίητων αναγκών είναι η αέναη κατάστασή μας. Παραδόξως, όπως θα υποστηρίξω σε αυτό το βιβλίο, η επίκληση πλανητικών ορίων εκ μέρους των οικολόγων τροφοδοτεί αυτό το φαντασιακό, το οποίο βλέπει τον κόσμο μας ως ανεπαρκή από τη φύση του και δικαιολογεί την αντίθετη αντίδραση, την ανάπτυξη, αυτήν ακριβώς δηλαδή που μας οδηγεί στο χείλος του γκρεμού.

Η θέση που αναπτύσσω είναι ότι μόνο όταν αλλάξουμε ριζικά πλαίσιο αναφοράς και φαντασιακό, και αποδεχτούμε ότι ο κόσμος μας, όπως το πλοίο του «1900», δεν είναι λίγος, αλλά αντίθετα επαρκεί για εμάς και τις επιθυμίες μας, τότε και μόνο τότε θα μπορέσουμε όχι απλώς να περιορίσουμε την καταστροφικότητα των ανεξέλεγκτων ορέξεών μας και να θέσουμε όρια στην αέναη ανάπτυξη που καλείται να τις ικανοποιήσει, αλλά και να οριοθετήσουμε έναν χώρο μέσα στον οποίο θα μπορέσουμε να ξεδιπλώσουμε δημιουργικά τις δυνατότητές μας και να χαρούμε την ελευθερία μας.

Η ιδέα αυτή, ότι δηλαδή μόνο αν φανταστούμε τον κόσμο ως έναν κόσμο εν δυνάμει αφθονίας θα μπορέσουμε να θέσουμε όρια, ίσως να σας φαίνεται παράδοξη, ακριβώς επειδή ο τρόπος σκέψης μας παραμένει ασυνείδητα εγκλωβισμένος στην κυρίαρχη —Δυτικής προέλευσης— οικονομίστικη κουλτούρα, σύμφωνα με την οποία ο κόσμος είναι πολύ μικρός για να χωρέσει τα όνειρα και τις επιθυμίες μας, κι ότι τα όρια

είναι πάντα κάτι κακό που πρέπει να προσπαθήσουμε να το υπερκεράσουμε. Εδώ θέλω να αναπτύξω μια διαφορετική θεώρηση των ορίων, όχι ως έναν εξωτερικό και εξαναγκαστικό περιορισμό αλλά ως ένα στοίχημα αυτοπεριορισμού και αυτο-οριοθέτησης. Όπως θα δείξω, τις ιδέες αυτές τις έχει κρατήσει ζωντανές το οικολογικό κίνημα, στην πιο ριζοσπαστική εκδοχή του, σε μια εποχή χωρίς όριο ανάπτυξης. Οι ιδέες αυτές όμως εκτείνονται πίσω στον χρόνο, από το κίνημα του ρομαντισμού τον 19ο αιώνα μέχρι τις φιλοσοφίες της Ανατολής και τους αρχαίους πολιτισμούς με τους στοχαστές τους.

Το βιβλίο ξεκινά με μια εκτενή ανάλυση ενός κλασικού κειμένου πολιτικής οικονομίας, του *Δοκιμίου για την αρχή του πληθυσμού* [*An Essay on the Principle of Population*] του Τόμας Ρόμπερτ Μάλθους, κληρικού και από τους πρώτους επαγγελματίες οικονομολόγους, το οποίο δημοσιεύθηκε το 1789. Η επιλογή μου να επικεντρωθώ σε ένα τόσο παλιό κείμενο ίσως ξενίσει το ελληνικό κοινό, τουλάχιστον όσους δεν έχουν σπουδάσει οικονομικά ή οικολογία. Στον αγγλόφωνο κόσμο οι ιδέες του Μάλθους είναι σχετικά διαδεδομένες, διδάσκονται στα πανεπιστήμια και αναπαράγονται από τον Τύπο, όπου συχνά συναντά κανείς αναφορές γύρω από τον «μαλθουσιανισμό» ή τους «μαλθουσιανούς». Σύμφωνα με αυτό το κυρίαρχο αφήγημα, το οποίο σκοπεύω να ανατρέψω σε τούτο το βιβλίο, ο Μάλθους υποστήριζε ότι αργά ή γρήγορα ο πληθυσμός μειώνεται από τον λιμό και τις ασθένειες. Σε αντίθεση με την επικρατούσα αντίληψη στην Ευρώπη του 18ου αιώνα, ο Μάλθους (σύμφωνα πάντα με το κυρίαρχο περί του ιδίου αφήγημα) πίστευε ότι η κοινωνία δεν μπορεί να βελτιωθεί εξαιτίας των ορίων που της θέτει η φύση και τα οποία καταδικάζουν ένα μέρος του πληθυσμού σε αναγκαστική φτώχεια. Μαλθουσιανοί επομένως αποκαλούνται όσοι επιμένουν έως τις μέρες μας ότι τα όρια του περιβάλλοντος περιορίζουν αναγκαστικά την πρόοδο. Υποτίθεται ότι κάνουν

λάθος, όπως λάθος έκανε και ο Μάλθους, αφού αγνοούν ότι η ραγδαία ανάπτυξη της τεχνολογίας μπορεί να επιτρέψει την αύξηση τόσο του πληθυσμού όσο και της παραγωγής, χωρίς όριο, όπως συνέβη και στα χρόνια μετά τον Μάλθους.

Στο πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου θα υποστηρίξω ότι στην πραγματικότητα ο Μάλθους δεν ήταν προφήτης οικολογικών ορίων, αλλά, όπως και οι άλλοι «ιερείς» των οικονομικών ύστερα απ' αυτόν, υπήρξε θιασώτης εκείνου του φαντασιακού σύμφωνα με το οποίο οι ανθρώπινες επιθυμίες είναι απεριόριστες. Αντίθετα με ό,τι συχνά λέγεται και διδάσκεται, ο Μάλθους δεν προέβλεψε τον υπερπληθυσμό και την καταστροφή, αλλά επικαλέστηκε την εν δυνάμει καταστροφή για να δικαιολογήσει την ανάγκη για διαρκή οικονομική ανάπτυξη, η οποία την εποχή στην οποία έγραφε αναδυόταν ως κυρίαρχη επιδίωξη της καπιταλιστικής τάξης πραγμάτων. Θα δούμε έτσι ότι οι ιδέες του Μάλθους εξακολουθούν να αποτελούν μέρος του κόσμου μας και να διαμορφώνουν τον τρόπο σκέψης όλων μας, ακόμα και εκείνων στους οποίους το όνομά του δεν λέει τίποτα. Τούτο συμβαίνει διότι τα σύγχρονα οικονομικά, αφού θεμελιώθηκαν πάνω στις ιδέες του Μάλθους, έφτασαν να επηρεάζουν όχι μόνο κυβερνητικές αποφάσεις και την καθημερινότητά μας (νομίζω ότι δεν χρειάζεται να το εξηγήσω περαιτέρω αυτό στο ελληνικό κοινό, ύστερα από όσα βιώσαμε την περίοδο της κρίσης με την παρέλαση τόσων οικονομολόγων από τις οθόνες μας), αλλά και την κυρίαρχη κουλτούρα, αναλαμβάνοντας τον ρόλο που έπαιζαν σε παλαιότερες εποχές η φιλοσοφία ή η τέχνη. Θα ήθελα να προσεγγίσετε τη λεπτομερή μου αποδόμηση των ιδεών του Μάλθους όχι μόνο ως μια άσκηση ακαδημαϊκού ενδιαφέροντος, αλλά ως μια προσπάθεια να κατανοηθεί η βασική δομή του κυρίαρχου —και κατά τη γνώμη μου λανθασμένου— οικονομίστικου φαντασιακού με το οποίο προσεγγίζουμε εν τη γενέσει του το θέμα των ορίων.

Στο δεύτερο κεφάλαιο περιγράφω πώς η επιστήμη των οικονομικών χτίστηκε πάνω στις βασικές ιδέες του Μάλθους, γενικεύοντας και επικαιροποιώντας την αρχή της σπανιότητας. Στο τρίτο κεφάλαιο θα υποστηρίξω ότι πολλοί οικολόγοι έχουν παγιδευτεί σε αυτό το μαλθουσιανό σχήμα ενός περιορισμένου κόσμου, όπου δεν υπάρχουν πόροι αρκετοί για να ικανοποιήσουν όλους μας, και θα συζητήσω πώς αυτό υποσκάπτει τις επιδιώξεις του οικολογικού κινήματος. Παράλληλα θα αναδείξω μια εναλλακτική και πιο ριζοσπαστική προσέγγιση της έννοιας των ορίων εντός του οικολογικού κινήματος, την οποία ενστερνίζομαι καθότι τονίζει την ανάγκη για συλλογικό αυτοπεριορισμό —καθορισμό ορίων που τα επιλέγουμε και τα επιβάλλουμε συνειδητά— και διαφέρει ριζικά από τα μαλθουσιανά όρια.

Αναζητώντας τις ρίζες της ιδέας του αυτοπεριορισμού ή, πιο σωστά, της αυτο-οριοθέτησης, στο τέταρτο κεφάλαιο προσεγγίζω τον αρχαιοελληνικό πολιτισμό ως έναν πολιτισμό αυτοπεριορισμού, εξηγώντας ότι πολλά από τα κυρίαρχα στοιχεία της σκέψης και οργάνωσης των προγόνων μας —από την τραγωδία έως τη φιλοσοφία και τη δημοκρατία— ήταν δομημένα γύρω από την αρχή του ορίου ή, ακριβέστερα, του μέτρου. Αν και είναι ριψοκίνδυνο να προσπαθούμε να αντλήσουμε μαθήματα για εμάς από πολιτισμούς που λειτουργούσαν σε διαφορετικό πλαίσιο και με διαφορετικές λογικές, πιστεύω ακράδαντα πως τούτη η κουλτούρα των ορίων της αρχαίας Ελλάδας καθίσταται σήμερα πιο επίκαιρη από ποτέ, μπροστά στο φάσμα της κλιματικής αλλαγής και της επερχόμενης αυτοχειρίας ενός Δυτικού πολιτισμού βασισμένου σε ό,τι οι αρχαίοι ονόμαζαν *ὑβριν*.

Στο πέμπτο κεφάλαιο εντρυφώ στην ιδέα των ορίων και αναζητώ τα όρια του ίδιου του επιχειρήματός μου, αναγνωρίζοντας τα προβλήματα που ορθώνονται μπροστά μας εφόσον θελήσουμε πράγματι να χτίσουμε ξανά έναν πολιτισμό

αυτοπεριορισμού και ελευθερίας. Παρ' όλες τις εύλογες ενστάσεις που ίσως κάνουν την επίκλησή μου για αυτοπεριορισμό να φαντάζει ουτοπική, κλείνω το βιβλίο με τη διαπίστωση στον Επίλογο ότι το δίλημμα που υψώνεται μπροστά μας είναι σαφές: συλλογικός αυτοπεριορισμός ή βαρβαρότητα.

ΤΑ ΟΡΙΑ ΜΟΥ

Εργάστηκα για πρώτη φορά το 1995, αμέσως μετά το Πανεπιστήμιο, για λογαριασμό του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου. Έτυχε να συμμετάσχω στην τότε αναθεώρηση της ευρωπαϊκής νομοθεσίας για το νερό και στην προσπάθεια για νομοθέτηση αυστηρότερων ορίων για τη ρύπανση των ποταμιών και της θάλασσας. Είδα τότε από πρώτο χέρι πώς το λόμπι της βιομηχανίας χημικών και φυτοφαρμάκων προσπαθούσε να μας προσεγγίσει και να μας πείσει ότι δεν χρειαζόμαστε τέτοια όρια, καλλιεργώντας αμφιβολίες για την επιστημονική εγκυρότητά τους ή τονίζοντας το οικονομικό κόστος των περιορισμών.

Όταν το 1998 επέστρεψα στα θρανία για το διδακτορικό μου στο Τμήμα Περιβάλλοντος του Πανεπιστημίου Αιγαίου, με το ζήτημα των ορίων να είναι πάντοτε στο πίσω μέρος του μυαλού μου, μελέτησα οικολογικά οικονομικά, προσπαθώντας να διαμορφώσω ιδία γνώμη γύρω από το αν τελικά υπάρχουν ή όχι όρια στην ανάπτυξη.⁶ Μετά το πέρας του διδακτορικού μου, η ζωή με έφερε στο Πανεπιστήμιο του Μπέρκλεϋ, όπου συνεργάστηκα με τον μέντορά μου, τον οικονομολόγο Dick Norgaard. Μελετώντας τις συγκρούσεις στο Δέλτα της Καλιφόρνιας και τις αποτυχημένες προσπάθειες για περιορισμούς στη μεταφορά νερού από τη Βόρεια στη Νότια Καλιφόρνια, συνειδητοποίησα πόσο δύσκολο είναι να προσδιορίσουμε σαφή και αντικειμενικά οικολογικά όρια, και πώς εντέλει η διαδικασία της οριοθέτησης είναι πρωτίστως πολιτική

και κοινωνική υπόθεση: το τι αποφασίζουμε να περιορίσουμε και τι όχι έχει να κάνει με το σε τι κόσμο θέλουμε να ζήσουμε. Το ερώτημα δηλαδή δεν είναι τόσο αν υπάρχουν ή όχι όρια στην ανάπτυξη, όσο ποιες μορφές ανάπτυξης θέλουμε —ή δεν θέλουμε— να περιορίσουμε. Μέσα από την επαφή μου με τις κοινωνικές επιστήμες και την κριτική μαρξιστική σχολή κατά τη διάρκεια της παραμονής μου στο Μπέρκλεϋ,⁷ σταδιακά άρχισα να αλλάζω τρόπο σκέψης και να βλέπω τα κενά στη διαδεδομένη άποψη μεταξύ των περιβαλλοντολόγων, σύμφωνα με την οποία υπάρχουν ξεκάθαρα εξωτερικά όρια τα οποία οι επιστήμονες μπορούν να καθορίσουν. Άρχισα να εκτιμώ όλο και περισσότερο πως τα όρια είναι εν μέρει κοινωνικώς προσδιοριζόμενα. Όπως έγραφε τότε ο Dick Norgaard, αν η έννοια του ορίου μπορεί να παίζει κάποιον ρόλο ως λέξη-μεταφορά για το τι πρέπει να πράξουμε μπροστά στην επικείμενη οικολογική καταστροφή, δεν είναι τόσο ως μια επίκληση περί αντικειμενικών ορίων του πλανήτη, που βρίσκονται έξω από εμάς και τα οποία οφείλουμε να σεβαστούμε, αλλά ως μια γενική στάση φρόνησης και περιορισμού των αρνητικών επιπτώσεων που εν δυνάμει έχουμε ο ένας πάνω στον άλλον αλλά και στο περιβάλλον μέσα στο οποίο ζούμε,⁸ ό,τι δηλαδή ονομάζω εδώ «συλλογικό αυτοπεριορισμό».

Αυτήν την ιδέα, την οποία ο Norgaard διατύπωσε πριν από χρόνια με μία σύντομη φράση σ' ένα άρθρο του, αναπτύσσω πλήρως σε τούτο το βιβλίο. Για χρόνια πάλευα να βρω τις λέξεις και τις έννοιες που θα μου επέτρεπαν να διαχωρίσω τη ριζοσπαστική επίκληση των ορίων ως αυτοπεριορισμό, από την αντιδραστική χρήση των ορίων —αλά Μάλθους— ως ένα εξωτερικό εμπόδιο. Βρήκα το λεξιλόγιο που έψαχνα στο έργο του Κορνήλιου Καστοριάδη, κάτι που δεν θα έπρεπε να με εκπλήσσει, αφού η σκέψη του μεγάλου αυτού φιλοσόφου αποτελεί έμμεσα ή άμεσα μέρος της διαπαιδαγώγησής μου (θυμάμαι, από τα παιδικά μου χρόνια, τα βιβλία του στο

κομοδίνο της μητέρας μου δίπλα στο κρεβάτι της). Στο έργο του ο Καστοριάδης διακρίνει ανάμεσα στην ετερονομία (εξωτερικά όρια τα οποία αποδίδουμε στον θεό ή τη φύση) και την αυτονομία (τα όρια που συνειδητά βάζουμε στον εαυτό μας και την κοινωνία μας). Η εν λόγω διάκριση αποτελεί τον πυρήνα αυτού του βιβλίου.

Η συζήτηση για τα όρια έχει πολιτικές συνισταμένες. Ενώσω κάποιοι αδιαφορούν ή ακόμα και αρνούνται την ύπαρξη της κλιματικής αλλαγής, άλλοι —ίσως η πλειονότητα— εναποθέτουν τις ελπίδες τους όσον αφορά τη μάχη κατά της κλιματικής αλλαγής στη διαρκή τεχνολογική εξέλιξη που βασίζεται στην οικονομική ανάπτυξη, δηλαδή στις ίδιες δυνάμεις που μας οδήγησαν στο σημείο όπου βρισκόμαστε σήμερα. Η ιδέα που λίγοι οικολόγοι υποστηρίζουν —ανάμεσά τους κι εγώ—, σύμφωνα με την οποία πρέπει να τεθούν όρια στην ανάπτυξη, μοιάζει να αντιτίθεται στο πνεύμα της οικουμενικής προόδου και δημιουργεί έντονες διαφωνίες στο εσωτερικό του προοδευτικού χώρου, ακόμα και ανάμεσα σε εκείνους που κατά τα άλλα συμφωνούν με το επείγον της κατάστασης και την ανάγκη για δράση. Στο πλαίσιο μιας κουλτούρας που δεν αποδέχεται τα όρια, ο περιορισμός των ορυκτών καυσίμων και των ανέσεων τις οποίες αυτά συντηρούν μοιάζει εντέλει ανέφικτος, με μόνη ελπίδα να φαντάζει κάποιο τεχνολογικό θαύμα, κάποιου είδους «εμβόλιο» για την κλιματική αλλαγή. Πρόθεσή μου είναι να διαμορφώσω ένα πεδίο αναστοχασμού των ορίων, εντός του οποίου δεν θα θεωρούνται εμπόδιο αλλά αναπόσπαστο κομμάτι της κοινωνικής προόδου και της ευημερίας.

Το ενδιαφέρον μου για το θέμα των ορίων δεν είναι απλώς πολιτικό ή ακαδημαϊκό, αλλά και προσωπικό. Γεννήθηκα και μεγάλωσα στην Αθήνα την εποχή της μεταπολίτευσης, σε μια περίοδο υποχώρησης του κοινωνικού συντηρητισμού και των απαγορεύσεων της μεταπολεμικής περιόδου.

Το πρώτο μου σχολείο —ή, ακριβέστερα, βρεφονηπιακός σταθμός— ήταν ένα πείραμα αντιαυταρχικής εκπαίδευσης που είχαν στήσει κάποιοι φίλοι των γονιών μου, και το οποίο διαχειρίζονταν οι ίδιοι οι γονείς. Το σπίτι μου ήταν «δημοκρατικό», όπως θα λέγαμε τότε, χωρίς αυστηρούς κανόνες, φωνές ή ξύλο, στοιχεία που δεν σπάνιζαν στο σχολείο ή στα σπίτια των φίλων μου. Παρ' ότι οι γονείς μου ποτέ δεν μου είπαν τι ώρα να γυρίσω στο σπίτι, εγώ γυρνούσα πάντοτε στην ώρα μου. Αν και δεν μου απαγόρευσαν ποτέ να καπνίσω ή να πιω, εντούτοις εγώ δεν κάπνισα ποτέ — κι όταν έπινα, το έκανα με μέτρο (με κάποιες εξαιρέσεις...). Η οικογένειά μου ήταν περήφανη για την ωριμότητά μου και την αίσθηση του μέτρου που είχα, κι αυτή η ικανότητά μου για αυτοέλεγχο, χωρίς να χάνω τη δυνατότητα να απολαμβάνω την ελευθερία μου, έγινε κατά κάποιον τρόπο μέρος της ταυτότητάς μου.

Οι αναγνώστες μπορεί εδώ να με θεωρήσουν ένοχο της τάσης των διανοουμένων να κατασκευάζουν θεωρίες βασισμένες στην προσωπική τους εμπειρία, προσπαθώντας να αναδείξουν τον δικό τους τρόπο ζωής και τις δικές τους προτιμήσεις σε θεμελιώδεις κοινωνικές αρχές. Πράγματι, ομολογώ ότι βρίσκω στοιχεία γενικότερου κοινωνικού ενδιαφέροντος στο πώς ο ίδιος ενσωμάτωσα όρια και περιορισμούς, χωρίς να μου τους έχει επιβάλει η οικογένειά μου, επιλέγοντας ο ίδιος ελεύθερα, τουλάχιστον φαινομενικά, τι πρέπει και τι δεν πρέπει να κάνω. Όμως τα πράγματα δεν είναι ποτέ τόσο απλά, όπως τίποτα σε αυτήν τη ζωή δεν είναι άσπρο ή μαύρο, οπότε με κανέναν τρόπο δεν θα ήθελα να εξιδανικεύσω την προσωπική μου εμπειρία. Όπως και το πλοίο στην περίπτωση του «1900», ορισμένες φορές αναρωτιέμαι αν ο αυτοέλεγχός μου είναι ελευθερία ή φυλακή. Είμαι πραγματικά ελεύθερος και επιλέγω να περιορίζω τον εαυτό μου, ή μήπως έχω κλείσει τον εαυτό μου σε μια φυλακή έχοντας αφήσει τα κλειδιά απ' έξω;

Γράφοντας αυτό το βιβλίο και ψάχνοντας βαθύτερα τον εσωτερικό μου κόσμο, συνειδητοποιώ ότι υπάρχουν κοινωνικά όρια τα οποία έχω αποδεχθεί ασύνειδα, χωρίς να τα θέσω —όπως θα έπρεπε— σε αμφισβήτηση, αλλά και όρια που επέβαλα στον εαυτό μου ακούσια, καθώς εσωτερικεύα τις προσδοκίες των γονιών μου γύρω από το ποιος υποτίθεται ότι θα έπρεπε να είμαι. Όντας πλέον ένας υπεύθυνος μεσήλικας, βιώνω ορισμένους από τους αυτοπεριορισμούς μου ως καταναγκαστικούς. Θα ήθελα λοιπόν να φτάσω σε εκείνο το σημείο όπου θα μπορούσα να διακρίνω —συνειδητά πλέον— ποια όρια θέλω να κρατήσω επειδή με απελευθερώνουν, ποια αποτελούν αναπόφευκτο κομμάτι της ζωής μας από κοινού, οπότε οφείλω να τα αποδεχτώ είτε μου αρέσουν είτε όχι, και ποια μου έχουν επιβληθεί αδικαιολόγητα από τον ίδιο μου τον εαυτό ή από τους άλλους και από τα οποία χρειάζεται να απελευθερωθώ. Η διερεύνηση της έννοιας των ορίων μέσα σε τούτο το βιβλίο είναι εντέλει ευθέως συνδεδεμένη με τον προσωπικό μου αγώνα να κατανοήσω τα δικά μου όρια.

Αφιερώνω το παρόν βιβλίο: στον πατέρα μου, ο οποίος με τον δικό του διακριτικό τρόπο με δίδαξε πώς να χαίρομαι τη ζωή μου με ή χωρίς όρια· στη μνήμη της μητέρας μου Μαρίας, ο ξαφνικός θάνατος της οποίας με έκανε να νιώσω στο πετσί μου τον πόνο του έσχατου ορίου, του τέλους χωρίς επιστροφή· και στη σύζυγό μου Αμάλια και την αδελφή μου Ίριδα, για την αγάπη τους χωρίς όρια.

Και καθώς οι έξυπνες αναφορές μου στα όρια φτάνουν στο όριό τους, θα ήθελα να κλείσω ευχαριστώντας την παρέα μου στην Αθήνα, τους φίλους και συνεργάτες μου στη Βαρκελώνη, και όλους τους πνευματικούς μου γονείς, μητέρες και πατέρες: χωρίς τις σκέψεις που γέννησαν οι συζητήσεις μας, το βιβλίο αυτό δεν θα είχε γραφτεί ποτέ.